

Mariusz Kulik

<https://orcid.org/0000-0001-8420-0429>

Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk

Działalność rosyjskiej cenzury wojskowej w czasie I wojny światowej

Zarys treści: Tekst przedstawia strukturę i przybliża zasady działania rosyjskiej cenzury wojskowej w czasie I wojny światowej. Struktury cenzury istniały oddzielnie w armii lądowej i marynarce wojennej. Działała w dwóch obszarach: kontroli listów (korespondencji) i kontroli druków (głównie prasa). Jej zadaniem było odszukanie w treści listu informacji o znaczeniu wojskowym i usunięcie ich. Miało to przeciwdziałać możliwości szpiegowania na rzecz wroga oraz niezamierzonego ujawnienia ważnych informacji. Starano się także poznać nastroje panujące w armii oraz nastawienie społeczeństwa do toczącej się wojny. W dokumentach pozostałych po cenzurze wojskowej można odnaleźć także informacje dotyczące ziem polskich i Polaków. Najwięcej było opisów działań bojowych oraz nastrojów panujących w armii rosyjskiej, lecz znajdowały się także wzmianki o polskich formacjach wojskowych.

Outline of content: The text presents the structure and operation principles of the Russian military censorship during the First World War. Censorship structures existed separately in the land army and the navy. It operated in two areas: control of letters (correspondence) and control of printed texts (mainly the press). Its task was to find information of military significance in the content of a letter and remove it. This was to counteract the possibility of both spying for the enemy and unintentionally revealing important information. Attempts were also made to recognise the mood among the troops and the public attitude to the war. In the documents that have been preserved on the military censorship, most of the information refers to combat operations and the mood of the Russian army, but there were also mentions of Polish military formations.

Słowa kluczowe: cenzura wojskowa, Rosja, I wojna światowa, korespondencja (listy), kwestie polskie

Keywords: military censorship, Russia, First World War, correspondence (letters), Polish issues

Stulecie wybuchu I wojny światowej stało się bodźcem do intensyfikacji badań nad dziejami tego konfliktu na całym świecie. Prócz oczywistych wątków militarnych i politycznych dostrzeżono także inne aspekty tego konfliktu. Poszerzenie perspektywy badawczej umożliwiło sięgnięcie do nowych, wcześniej niewykorzystywanych lub nie w pełni wykorzystanych, źródeł.

Jednym z takich tematów jest działanie cenzury wojskowej, które przez wiele lat umykało zainteresowaniom badaczy. We wszystkich państwach biorących udział w I wojnie światowej istniały instytucje prowadzące cenzurę wojskową na swój sposób i własnymi metodami. Materiały wytworzone przez te instytucje są obecnie analizowane i publikowane w studiach naukowych oraz edycjach listów z frontu, głównie tych skontrolowanych przez cenzurę. W wielu krajach powstały opracowania lub teksty źródłowe ukazujące działanie cenzury wojennej oraz jej wpływ na społeczeństwo. Przedstawiano też wpływ tej instytucji na tworzoną w tym czasie propagandę¹. Badania takie prowadzono także w Polsce, a ich owocem jest pięciotomowa edycja *Wielka Wojna w polskiej korespondencji zatrzymanej przez cenzurę austro-węgierską. Materiały polskich grup cenzury z lat 1914–1918*, wydana w ramach projektu badawczego *Pierwsza wojna światowa na ziemiach polskich*. W opracowaniu tym, w oparciu o szeroką bazę źródłową, omówiono strukturę, sposób działania, a nawet politykę kadrową austro-węgierskiej cenzury wojskowej czasu wojny².

Badania nad cenzurą (cywilną i wojskową) miały miejsce także w Rosji, gdzie od lat dziewięćdziesiątych XX w. udostępniono wiele materiałów archiwalnych. Badacze zainteresowali się też zagadnieniem politycznej kontroli państwa nad społeczeństwem i kształtowaniem jego nastrojów oraz wykorzystaniem jej jako środka informacji o sytuacji na froncie³. W ostatnich latach ukazało się wiele publikacji dotyczących tej tematyki⁴. Na szczególną uwagę zasługuje opracowanie Aleksandra Astaszowa, w którym, w oparciu o archiwalną bazę źródłową (głównie dokumenty cenzury wojskowej), przedstawiono życie codzienne armii rosyjskiej na froncie w latach 1914–1917.

Niniejszy artykuł ma przybliżyć działanie rosyjskiej cenzury wojskowej w czasie I wojny światowej. Ukazano także polskie wątki w działalności wspomnianej instytucji w tym okresie.

¹ E. Demm, *Censorship and Propaganda in World War I. A Comprehensive History*, London–New York–Oxford–New Delhi–Sydney 2019; R.L. Nelson, *Soldier Newspapers: A Useful Source in the Social and Cultural History of the First World War and Beyond*, „War in History” 17 (2010), no. 2, s. 167–191.

² Zob. *Wielka Wojna w polskiej korespondencji zatrzymanej przez cenzurę austro-węgierską. Materiały polskich grup cenzury z lat 1914–1918*, t. 1–5, Warszawa 2018.

³ П.В. Батулин, *Военная цензура в период первой мировой войны и революции 1917–1918 гг.: проблема сущности и преемственности*, „Проблемы истории, филологии, культуры” (2006), № 16/3, с. 141–155.

⁴ Zob. А.Б. Асташов, *Русский фронт в 1914 – начале 1917 года. Военный опыт и современность*, Москва 2014; А.Б. Асташов, П.А. Симмонс, *Письма с войны, 1914–1917*, Москва 2015; В.Ф. Блохин, *Военная цензура Минского военного округа и начало Первой мировой войны*, „Новый Исторический Вестник” (2019), № 3 (61), с. 29–43.

Zjawisko cenzury w Cesarstwie Rosyjskim istniało od wielu lat, a jego częścią była perlustracja korespondencji, wykonywana przez specjalnie do tego celu powołanych urzędników. Podlegali oni Departamentowi Policji i wchodził w skład tajnych wydziałów, które nazywano „czarnymi gabinetami”. Mimo że zajmowali się oni cenzurą korespondencji wybranych osób, nie stanowili cenzury wojskowej *sensu stricto*⁵. Perlustracja korespondencji wojskowej w Rosji miała miejsce wielokrotnie. Prowadzili ją urzędnicy poczty polowej, a w przypadku osób podejrzewanych o działalność polityczną – żandarmi⁶.

Cenzurę wojskową w Rosji tworzone doraźnie na wypadek wojny, co wcześniej miało miejsce kilkakrotnie, np. w czasie wojny rosyjsko-tureckiej (1877–1878) i rosyjsko-japońskiej (1904–1905). Jej działanie oraz nabyte wówczas doświadczenia pozwoliły na powołanie specjalnej komisji, pod przewodnictwem gen. Jurija (Gieorgija) Nikiforowicza Daniłowa, która w latach 1911–1914 opracowała zasady funkcjonowania rosyjskiej cenzury wojskowej w czasie wojny⁷.

Po wybuchu I wojny światowej Mikołaj II, dekretem z dn. 20 lipca 1914 r., powołał do życia cenzurę wojskową⁸. Zgodnie z „Czasowymi przepisami o cenzurze wojskowej” czyniono to w dwóch przypadkach: 1) po obwieszczeniu mobilizacji armii; 2) po oficjalnym ogłoszeniu rozpoczęcia wojny. Cenzura wojskowa funkcjonowała do przejścia armii na stopę pokojową lub do zakończenia wojny. Wprowadzenie wspomnianej cenzury (wojskowej) nie zwalniało innych organów władzy z obowiązków nadzoru nad drukami, przesyłkami pocztowymi i telegramami, a także z kontroli zebrań publicznych.

Celem działalności cenzury wojskowej było niedopuszczanie do przedwczesnego informowania o mobilizacji armii, a w czasie wojny do przeciwdziałania rozprzestrzenianiu się w druku informacji mogących szkodzić interesom obronnym państwa. Kontroli podlegały wszelkie teksty drukowane, rysunki i zdjęcia przeznaczone do publikacji, przesyłki pocztowe i telegramy, konspekty wystąpień publicznych. Zakaz ogłoszenia tych informacji można było wydać w przypadku, gdy dotyczyły bezpieczeństwa wewnętrznego Rosji lub jej sił zbrojnych. Cenzurze podlegały tylko materiały związane bezpośrednio z kwestiami wojskowymi lub odnoszące się do działań wojennych prowadzonych przez armię rosyjską.

Mimo kontroli tak dużej liczby różnych materiałów spod cenzury wojskowej wyłączano niektóre dokumenty i wydawnictwa. Tymi wyjątkami były dokumenty (wydawnictwa) rządowe, wydawnictwa akademickie (uniwersyteckie), edycje w językach klasycznych (greka i łacina) lub przekłady z nich, edycje podlegające

⁵ В.С. Измозик, *Черные кабинеты. История российской перлюстрации XVIII – начало XX века*, Москва 2015, с. 11.

⁶ *Идет, Служба перлюстрации в российской армии в XIX – начало XX века*, „Ленинградский юридический журнал” (2012), № 4, с. 184–193.

⁷ П.В. Батулин, *Перечни военной цензуры 1912–1923 гг.*, „Ленинградский юридический журнал” (2012), № 4, с. 152–165.

⁸ *Временное положение о военной цензуре*, В Петергофе 20 Июля 1914 года, [b.m.d.w.].

cenzurze prewencyjnej. Cenzura wojskowa nie obejmowała też przesyłek i telegramów: rodziny cesarskiej, wodza naczelnego i dowódców armii, instytucji państwowych, ambasad obcych państw i kierujących nimi osób.

Trójstopniowa struktura oddziałów cenzury wojskowej ściśle wiązała się ze składem armii. Obejmowała: 1) główną komisję cenzury wojskowej; 2) miejscowe komisje cenzury wojskowej; 3) cenzorów.

Pracami cenzury wojskowej kierowała Główna Komisja Cenzury Wojskowej przy Zarządzie Głównym Sztabu Generalnego. Na czele komisji stał przewodniczący, a w jej skład wchodził: po jednym członku z wybranych ministerstw – Wojny, Morskiego, Sprawiedliwości i Spraw Zagranicznych, trzech członków z Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (MSW; z Głównego Zarządu ds. Druku, Głównego Zarządu Poczty i Telegrafów oraz Departamentu Policji) oraz sekretarz. Przewodniczący i członkowie byli wyznaczani przez właściwych ministrów, natomiast sekretarza wskazywał szef Sztabu Generalnego. Wspomniana komisja opracowywała przepisy regulujące pracę cenzorów wojskowych, objaśniała niejasności związane z jej działalnością. Nadzorowała pracę komisji lokalnych i rozpatrywała skargi na ich działalność.

Niższym szczeblem organizacyjnym cenzury były dwa rodzaje komisji cenzury wojskowej:

1. Działające na terenach objętych działaniami wojennymi. Pracami cenzury wojskowej kierowały sztaby głównodowodzących, armii, floty i okręgów wojskowych.

2. Działające na terenach nieobjętych działaniami wojennymi.

Miejscowe komisje cenzury wojskowej tworzone przy sztabach okręgów wojskowych. Ich struktura była analogiczna do składu Główniej Komisji. Należeli do nich: przewodniczący, członkowie (po jednym z resortu wojny i w razie potrzeby z morskiego oraz trzech członków z miejscowych przedstawicieli MSW – nadzoru nad drukiem, zarządu pocztowo-telegraficznego i miejscowej administracji państwowej) oraz sekretarz. W wyjątkowych przypadkach w skład komisji mogli wchodzić także członkowie innych resortów, prócz sprawiedliwości. Przewodniczący miejscowej komisji cenzury wojskowej, członek z ramienia armii oraz sekretarz byli wyznaczani przez dowódcę okręgu wojskowego, któremu podlegali służbowo. Pozostałych członków komisji wskazywały odpowiednie ministerstwa.

Lokalne komisje cenzury wojskowej nadzorowały pracę podległych im cenzorów. Komisje przedstawiały dowódcy okręgu wojskowego cenzorów, których tenże zatwierdzał. Ich wyznaczenie musiało być wcześniej uzgodnione pomiędzy odpowiednimi resortami. Miejscowi cenzorzy wojskowi mieli wywodzić się z osób kontrolujących druki (wydawnictwa) i pracowników resortu poczty i telegrafów. W wyjątkowych przypadkach wojskowymi cenzorami w resorcie poczty i telegrafów mogli być oficerowie służby czynnej. Nadzór nad drukami nakładano na urzędników wojskowych lub innych urzędników administracji (oprócz sądownictwa). Wojskowi cenzorzy mieli podwójną zależność. W sprawach ogólnych podlegali swym dotychczasowym przełożonym, natomiast w sprawach cenzury

wojskowej – miejscowej komisji cenzury wojskowej. Za wypełnianie dodatkowych obowiązków (cenzora wojskowego) osoby te otrzymywały specjalny dodatek pieniężny. Przewodniczący komisji cenzorskich (głównej i miejscowych) i wojskowi cenzorzy w przypadku, gdy nie byli w stanie pogodzić obowiązków służbowych i cenzorskich, mogli zostać odsunięci od obowiązków administracyjnych i skierowani tylko do realizowania zadań cenzora wojskowego, za co dostawali dotychczasowe wynagrodzenie. Wszelkie informacje, jakie cenzorzy zdobyli w czasie swej działalności cenzorskiej, były objęte tajemnicą wojskową, a ujawnienie ich groziło karą.

Cenzorzy wojskowi mieli nie dopuścić do druku informacji, które mogłyby być szkodliwe dla interesów militarnych państwa. Otrzymywali zresztą szczegółowe instrukcje, jak powinni wypełniać swe obowiązki i jakich tematów szukać⁹. Teksty rękopisów notatek, artykułów czy materiałów prasowych musiały być do nich dostarczane przed wydrukowaniem. Dopiero po akceptacji, poświadczonej podpisem cenzora, mogły być one skierowane do druku. Wydrukowane numery gazet i czasopism były dostarczane przed rozkolportowaniem w celu uzyskania akceptacji cenzury.

Wojskowi cenzorzy, znajdujący się na terenie działań wojennych, kontrolowali pocztę (listy, przesyłki i telegramy) i robili z niej wypisy. Korespondencja z zagranicy powinna być sprawdzana według obowiązujących wcześniej zasad. Wgląd w tę korespondencję mieli też przedstawiciele cenzury francuskiej i angielskiej przy rosyjskim Głównym Telegrafie¹⁰. Cenzor przeglądał korespondencję w pomieszczeniu pocztowym, w obecności dwóch pracowników poczty (telegrafu). Na kontrolowanych listach i przesyłkach cenzor zostawiał pieczęć z napisem „otwarte przez cenzurę wojskową” i swoim nazwiskiem. Paczki i listy, które cenzura wojskowa zatrzymała, były konfiskowane. Usuwano z nich szkodliwe fragmenty, a pozostałe rzeczy lub strony odsyłano adresatowi. Mimo takich wytycznych często adresaci skarżyli się na to, iż po kontroli cenzury listy otrzymywali otwarte. Spowodowało to wydanie odgórnego polecenia, by skontrolowane listy ponownie zaklejać¹¹. Na terenie teatru działań wojennych nadawca musiał swoje listy dostarczać otwarte. Dopiero po kontroli cenzora, w obecności nadawcy listy te zaklejano. Telegramy, które nie przeszły przez cenzurę wojskową, zatrzymywano. Wszelka korespondencja, która została przez cenzurę wstrzymana, była odsyłana do odpowiedniego oddziału kontrwywiadu wojskowego, działającego przy sztabach frontu, armii lub okręgu¹².

Cenzurze wojskowej poddawano także część korespondencji dyplomatycznej, o czym zawiadamiała Piotrogradzka Komisja Cenzury Wojskowej w piśmie z grudnia 1916 r. Poczta ta miała być kierowana najpierw do starszego cenzora

⁹ *Правила и указания для военных цензоров при просмотре телеграфной корреспонденции в Петроградской военной цензуре*, [b.d.m.w.].

¹⁰ Росийский Государственный Военно-Исторический Архив – Москва (dalej: РГВИА), Ф. 2031, оп. 1, д. 1198, л. 116v.

¹¹ *Ibidem*, Ф. 2144, оп. 1, д. 923, л. 185.

¹² М.К. Лемке, *250 дней в царской ставке 1914–1916*, т. 2: 1916, Минск 2003, с. 29–140; Н.С. Кирмель, *Спецслужбы России в Первой мировой войне 1914–1918 годов*, Москва 2018, с. 41.

wojskowego przy Głównym Urzędzie Pocztowym i dopiero potem do Urzędu Pocztowego. Cenzurze podlegały listy i przesyłki jeńców wojennych przebywających w Rosji¹³ oraz listy i przesyłki kierowane do rosyjskich jeńców na terenie państw centralnych lub terenach przez nie okupowanych¹⁴.

Ujawnienie tajemnic wojskowych lub nierespektowanie decyzji cenzury wojskowej groziło karami oraz grzywną w wysokości od 100 do 2000 rubli lub uwięzieniem na czas od jednego do sześciu miesięcy. Recydywiści karę otrzymywali większą: od 500 do 10 000 rubli lub uwięzienie na czas od dwóch miesięcy do roku. Za zamieszczenie informacji, której zabroniła cenzura wojskowa, odpowiadał redaktor naczelny. Podobnie odpowiedzialność ponosili autor tekstu, drukarze i sprzedawcy. Sprawy o naruszenie cenzury wojskowej wytaczały sztaby wojskowe (armii, floty, okręgu wojskowego). Funkcjonariusze korpusu żandarmów i policji zgłaszali odpowiednim sztabom przypadki jej ominięcia.

Skargi na działania cenzury wojskowej można było składać do odpowiednich władz, a lokalne komisje cenzury rozpatrywały je i prowadziły postępowania wyjaśniające¹⁵.

Kontrola cenzury wojskowej dotyczyła także korespondentów wojennych, którymi były tylko osoby mające pełnomocnictwa redakcji prasowej (agencji telegraficznej), potwierdzone przez szefa Sztabu Generalnego. Podkreślano, że jedynie oni mogli wysyłać notatki i reportaże z terenów działań wojennych. Oprócz korespondentów było także kilku fotografów z analogicznymi pełnomocnictwami¹⁶. Przebywając na terenie działań wojennych, korespondenci wojenni (także zagraniczni) winni być nadzorowani i znajdować się przy sztabie głównodowodzącego. Sztab Frontu miał obowiązek przygotowywać oficjalne informacje o przebiegu działań wojennych, aby przeciwdziałać powstawaniu różnych plotek¹⁷.

Kadrę oddziałów cenzury wojskowej stanowili głównie oficerowie, często dymisjonowani, lub urzędnicy wojskowi. Dotyczyło to zarówno armii lądowej, jak i marynarki wojennej. Skład komisji cenzorskich ulegał zmianie, co doskonale widać w Najwyższych Rozkazach kierowanych do armii rosyjskiej oraz w Rozkazach sztabów armii lub okręgów wojskowych¹⁸. Zdarzały się przypadki, gdy do komórek cenzury wojskowej starały się dostać także kobiety, jak np. Anna Stogowa. Aby przyjęto ją do cenzury wojskowej marynarki wojennej, jako swoje atuty podała

¹³ РГВИА, Ф. 2031, оп. 1, д. 1181, л. 101–103.

¹⁴ Архив внешней политики Российской Империи – Москва, Ф. 160, оп. 708, д. 1536, л. 3.

¹⁵ „Временное положение о военной цензуре”.

¹⁶ М.К. Лемке, *op. cit.*, т. 1: 1914–1915, с. 164–173; Д.Г. Гужва, *Военная цензура русской периодической печати в годы Первой мировой войны*, в: *Русская публицистика и периодика эпохи Первой мировой войны политика и поэтика. Исследования и материалы*, Москва 2013, с. 531–532.

¹⁷ В.Ф. Блохин, *op. cit.*, с. 33.

¹⁸ Zob. Российский Государственный Архив Военно-Морского Флота – Санкт-Петербург (dalej: РГАВМФ), Ф. 418, оп. 1, д. 5581, Переписка о назначении и работе военно-морских цензоров; Высочайшие Приказы за 1914–1917 годы.

znajomość czterech języków obcych – angielskiego, francuskiego, niemieckiego i włoskiego¹⁹. Wszystkie oddziały cenzury wojskowej przeglądały listy pisane w językach obcych, a potem podejrzane fragmenty przetłumaczone na język rosyjski zamieszczały w comiesięcznych raportach, np. w urzędzie cenzury wojskowej w twierdzy Kronsztad przekładano listy z języków: niemieckiego, estońskiego i polskiego²⁰. Zdarzały się przypadki, gdy z powodu braku cenzorów znających niektóre języki obce (np. rumuński, grecki i japoński) korespondencji nie sprawdzano, co miało miejsce w Piotrogradzie w grudniu 1916 r.²¹

Często cenzorzy (głównie oficerowie) musieli decydować o rzeczach, do których byli słabo przygotowani, np. ocena polityczna relacji prasowych z frontu. W tym wypadku kierowano się wytycznymi zawartymi w specjalnych instrukcjach wskazujących tematy zabronione do druku. Główna instrukcja powstała w 1912 r. jako dokument, który miał pomóc w eliminacji z druku informacji wpływających na osłabienie obronności państwa. Uzupełniono ją w 1914 r. i w 1917 r. liczyła już ok. 30 artykułów. Przepisy te zresztą na bieżąco doprecyzowywali zwierzchnicy, co tworzyło gąszcz różnorodnych wytycznych, nie zawsze ze sobą zgodnych²².

Rosyjska cenzura wojenna była pełna lub częściowa. Tę pierwszą prowadzono na terenie działań wojennych, natomiast drugą – na pozostałym obszarze Rosji.

W przypadku kontrolowanej korespondencji ogromną rolę odgrywało zachowanie tajemnicy wojskowej. Dotyczyło to opisu wszelkiego rodzaju działań bojowych, podawania numerów i nazw jednostek czy ich stanów liczebnych. Zarówno dla cenzorów, jak i dla prasy jasne było, że wszelkich informacji o dyslokacji wojsk, przemarszach, transportach itp. nie należy pisać. Wiązało się to m.in. z kwitnącą wówczas szpiegomania, co stanowiło przypadłość obu walczących stron²³. O szpiegowanie na rzecz Niemców oskarżano wiele osób, a niekiedy nawet całe nacje. Kozłem ofiarnym tej swoistej formy walki stali się Żydzi, wobec których z czasem zastosowano różne sankcje – w tym zakaz druku prasy w językach przez nich używanych czy prowadzenia w tych językach korespondencji prywatnej²⁴. Jako potencjalne źródło informacji dla przeciwnika mogły nawet służyć drukowane w prasie podziękowania za przesłane na front paczki dla żołnierzy²⁵.

¹⁹ *Ibidem*, л. 80.

²⁰ *Ibidem*, Ф. 1340, оп. 1, д. 763, л. 425, 437–437v.

²¹ *Ibidem*, Ф. 2031, оп. 1, д. 1181, л. 102v.

²² Zob. *ibidem*, л. 101–103, Postanowienia Piotrogradzkiego Komitetu Cenzury Wojskowej za grudzień 1916 r.; *ibidem*, л. 104–106, Postanowienia Piotrogradzkiego Komitetu Cenzury za styczeń 1917 r.; М.К. Лемке, *op. cit.*, т. 2, с. 29–140, 389–390.

²³ Zob. W.C. Fuller, *Prawdziwy koniec carskiej Rosji. Szpiegomania i zmierzch imperium*, tłum. M. Kittel, Warszawa 2008; W. Borodziej, M. Górny, *Nasza wojna*, t. 1: *Imperia 1912–1916*, Warszawa 2014, s. 115–121; Н.С. Кирмель, *op. cit.*

²⁴ С. Гольдин, *Русская армия и евреи 1914–1917*, Москва 2018, с. 134–135, 209–213.

²⁵ И.В. Алфёрова, В.Ф. Блохин, „Гасильник народного духа”: цензурные ограничения в освещении героизма фронтовиков во время первой мировой войны, „Новый Исторический Вестник” (2017), № 3 (53), с. 63–84, s. 66. Autorzy artykułu jako przykład podają wzmiankę

Cenzurze poddawano także listy oficerów zajmujących wysokie stanowiska służbowe. Przykładowo w liście pisanym do żony przez płk. Andrieja Sniesariewa, wówczas dowódcy brygady w dywizji piechoty, wykreślono numery pułków wchodzących w skład dowodzonej przez niego brygady²⁶. Oficerowie byli świadomi ingerencji cenzury i niektóre listy, w których chciano przekazać zabronione treści, posyłało przez zaufane osoby. Nie zawsze jednak docierały one w ten sposób do adresatów. Niekiedy korespondencja trafiała, wbrew zamiarom nadawców, do cenzury wojskowej, jak w przypadku listu oficera Panfilowa (z pułku przeniesionego z frontu pruskiego), wysłanego w lutym 1915 r. z Karpat: „List ten posyłam przez towarzysza, i dzięki temu, dlatego piszę gdzie się znajduję i co robię, w przeciwnym razie cenzura nie przepuści listu, a ja mogę zdrowo oberwać”²⁷.

Wojskowa kontrola korespondencji przynosiła niekiedy nieoczekiwane skutki w polityce kadrowej armii. Spotkało to m.in. Iwana Michalewicza, lekarza dywizyjnego 8 Syberyjskiej Dywizji Strzelców w randze radcy stanu. Zajmował on wysokie stanowisko służbowe, odpowiadające wojskowej randze generalskiej. W liście do żony Michalewicza nieostrożnie skrytykował działania dowództwa rosyjskiego, chwając natomiast działania niemieckie. Znalazły się tam też osobiste refleksje Michalewicza na temat charakteru obu walczących narodów. Spowodowało to reakcję dowództwa rosyjskiego, które na przełomie września i października 1914 r. zdjęło Michalewicza z dotychczas zajmowanego stanowiska²⁸.

Poszczególne komórki cenzury wojskowej składały swym przełożonym comiesięczne raporty. Przeważnie liczyły one kilka stron (bardzo często cztery strony maszynopisu oraz załączniki), z wyszczególnieniem fragmentów wybranych listów²⁹. W raportach tych zamieszczano informacje statystyczne oraz dzielono je na różne kategorie, w zależności od poruszanej tematyki. Informowały one także dowództwo o aktualnych nastrojach panujących w szeregach armii rosyjskiej. Na początku umieszczano listy prawomyślne, optymistyczne i podtrzymujące dobre nastroje w wojsku. Następne w kolejności były listy coraz bardziej pesymistyczne, a nawet defetystyczne i pacyfistyczne. W dłuższej perspektywie czasowej w sprawozdaniach tych uwidaczniały się wahania nastrojów żołnierzy rosyjskich, na co wpływała sytuacja na froncie³⁰. Informowano też o tym przedstawiciele sprzymierzonych, co miało miejsce np. w przypadku gen. Alfreda Knoxa (attaché brytyjskiego w Rosji). O wspaniałym morale żołnierzy 12 Armii zawiadamiali tamtejsi

prasową, którą wydrukowano w gazecie „Nowoje Wremja” w maju 1916 r. W tym krótkim tekście wskazano miejsce stacjonowania pułku oraz nazwisko jego dowódcy, co było tajemnicą wojskową.

²⁶ Zob. А. Снесарев, *Письма с фронта 1914–1917*, Москва 2012, с. 236.

²⁷ РГАВМФ, Ф. 1340, оп. 1, д. 762, л. 231. „Письмо эту посылаю с товарищем и по этому, пользуясь случаем, пишу где я нахожусь и что делаю, а то иначе цензура не пропустит письма и мне может здорово влететь”.

²⁸ В.П. Кравков, *Великая война без ретуши. Записки корпусного врача*, Москва 2014, с. 72.

²⁹ Zob. РГВИА, Ф. 2003, оп. 2, д. 703, 704; *ibidem*, Ф. 2031, оп. 1, д. 1181.

³⁰ А.Б. Асташов, *op. cit.*, с. 114–115.

oficerowie i wojskowi cenzorzy³¹. Wyróżniano następujące kategorie tematyczne listów: „silne duchem” i „słabe duchem”, prywatne (przeważnie pozdrowienia, opis spraw rodzinnych itp.), bytowe. Wśród nich wyodrębniano wiele tematów, m.in. skargi na braki w wyposażeniu, brak ciepłej odzieży, słabą aprowizację, drożyznę, braki w uzbrojeniu i amunicji artyleryjskiej, słabą jakość uzupełnień (żołnierzy) itp. Zaznaczano także wszelkie przejawy nastawienia pacyfistycznego, np. nadzieja na szybki pokój, co szczególnie często przewijało się w listach pisanych pod koniec wojny. Żołnierze skarżyli się też na surowość przełożonych. Radzono również, jak poradzić sobie z przeciwnikiem. Poruszano także wątki bieżącej polityki prowadzonej przez Rosję. W listach oficerów można było spotkać narzekania na rozporządzenia dowództwa. U wszystkich pojawiała się chęć przejścia do natarcia, co często było powodowane nużącym i długotrwałym pobytem w okopach na linii frontu. Telegramy kontrolowane przez wojskowych cenzorów dotyczyły przeważnie typowych problemów, np. choroby lub śmierci bliskich, przyjazdu w celu poprawienia sytuacji rodzinnej³².

W zdecydowanej większości listów, a raczej ich fragmentach wstrzymanych przez wojskową cenzurę, przewijały się opisy różnych działań bojowych. Były to jednak opisy stworzone przez prostych żołnierzy, niższych oficerów i personel medyczny. Dawało to całkiem inną perspektywę, niż suche, lakoniczne, oficjalne doniesienia prasowe, pozbawione indywidualnego spojrzenia uczestników przedstawianych działań.

Skalę prac cenzorów wojskowych dobrze pokazują dane statystyczne. Liczba przeglądanych listów zależała od wielkości jednostki organizacyjnej – armia, front, okręg wojskowy. Liczby te były znaczne i obejmowały tysiące listów, np. w sprawozdaniu z działalności wojskowej cenzury w jednostkach 2 Armii w miesiącu lutym 1917 r. podano następujące dane.

Liczba listów kontrolowanych przez rosyjską cenzurę wojskową 2 Armii w lutym 1917 r.

Listy przejrzone		Listy zniszczone		Listy dopuszczone z wykreśleniami		Listy „silne duchem”		Listy „słabe duchem”	
Z armii	Do armii	Z armii	Do armii	Z armii	Do armii	Z armii	Do armii	Z armii	Do armii
85 536	84 602	9262	9143	5972	7253	18 808	15 345	2275	5756
Razem: 170 138		6405 [?]*		13 225		34 153		8031	
Procent		3,7		7,7		21		4,1	

* Taka wartość w oryginale. W rzeczywistości powinno być 18 405, co daje 10,8%.

³¹ Zob. A. Нокс, *Вместе с Русской Армией. Дневник военного атташе. 1914–1917*, Москва 2014, s. 342.

³² РГАВМФ, Ф. 1340, оп. 1, д. 822, л. 7; А.Б. Асташов, *op. cit.*, s. 598–599.

W sprawozdaniu zaznaczono także, że zniszczono listy pisane w języku niemieckim i „żydowskim” („еврейском” – sic!). Jak wspomniano wcześniej, czynności te były zgodne z obowiązującymi wytycznymi przełożonych³³.

W innych armiach rosyjskich liczba przeczytanych listów przedstawiała się podobnie, np. w 5 Armii w grudniu 1916 r. przejrano 16 512 listów oficerów (z czego 17 „słabych duchem”) i 151 963 listy żołnierzy szeregowych (z czego 502 „słabe duchem”); w styczniu 1917 r.: już 14 647 listów oficerów (z czego 40 „słabych duchem”) i 127 456 listów żołnierzy (z czego 420 „słabych duchem”); w kwietniu 1917 r.: 18 631 listów oficerów (z czego 129 „słabych duchem”) i 161 165 listów żołnierzy (z czego 592 „słabe duchem”)³⁴.

Interesujący obiekt badawczy stanowią dokumenty cenzury wojskowej w twierdzy Kronsztad. Z racji swego położenia geograficznego i podległości dwóm ministerstwom – Wojny i Floty cenzura wojskowa zbierała informacje spływające z armii lądowej oraz marynarki wojennej. Zachowały się również wiele kompletnych comiesięcznych raportów i fragmenty ocenzone listów. W raportach tych, prócz standardowej i wspomnianej wcześniej statystyki, przejrzaną korespondencję dzielono na przychodzącą i wychodzącą z armii lądowej i marynarki wojennej. W comiesięcznych raportach, składanych przez naczelnika oddziału cenzury wojskowej komendantowi twierdzy, zamieszczano wypisy z kilkunastu cenzurowanych listów. Wypisy, wykonane przeważnie w maszynopisie, miały informację o nadawcy i adresacie, z podaniem adresu doręczenia i daty wysłania. W przypadku gdy list został napisany w innym języku niż rosyjski, zaznaczano język oryginału. Niekiedy zaznaczano dalsze losy listu: skonfiskowany lub częściowo skonfiskowany³⁵. Korespondencję w języku niemieckim, węgierskim lub „żydowskim” (chodziło o języki stosowane przez Żydów) niszczone. Dotyczyło to także listów pisanych w tych językach cyrylicą. Obostrzenia te wprowadzono na początku 1915 r. i obowiązywały one do końca wojny³⁶.

W dokumentach i korespondencji kontrolowanej przez wojskową cenzurę, a także w dokumentach przez nią wytwarzanych występują różne wątki, w tym również polskie. Prześledzenie wszystkich tematów związanych z ziemiami polskimi, polskimi instytucjami czy samymi Polakami jest trudne z powodu obfitości źródeł i znacznego ich rozproszenia. W listach pisanych przez żołnierzy armii rosyjskiej (m.in. Rosjan i Polaków, choć też osób innych narodowości) najczęstszy wątek stanowią działania bojowe na ziemiach polskich w początkowym okresie wojny – w latach 1914–1915³⁷. Jest to widoczne także w miesięcznych raportach cenzury, gdzie w cytowanych listach opisy wydarzeń, głównie walk, zdecydowanie przeważają nad innymi tematami.

³³ РГАВМФ, Ф. 2048, оп. 1, д. 905, л. 22–23.

³⁴ *Ibidem*, Ф. 2031, оп. 1, д. 1181, 1184.

³⁵ *Ibidem*, Ф. 1340, оп. 1, д. 822, 825.

³⁶ С. Гольдин, *op. cit.*, с. 239–245.

³⁷ Zob. *Бои на Бзуре и Равке (ноябрь 1914 – январь 1915 года). Перлюстрированные письма, воспоминания, фронтовые корреспонденции*, ред. Н.Д. Постников, Москва 2018.

W tym czasie rosyjska cenzura wojskowa dopiero nabierała doświadczenia w swej działalności. Z listów z terenów Królestwa Polskiego skrętnie usuwano wszelkie informacje o stratach ponoszonych przez wojska rosyjskie. Wiadomości takie pisali nie tylko żołnierze, ale i personel medyczny szpitali polowych (punktów opatrunkowych itp.), co też widać w treści listów. Jedną z takich relacji, usuniętą częściowo przez cenzurę, zdał sanitariusz Gawriłow żołnierzowi Kalininowi:

Obecnie nasz pociąg stoi w Warszawie. Pięć razy jeździliśmy po rannych do Żyrardowa, i gdy tam staliśmy 9 maja, to niemiecki samolot zrzucił na nasz pociąg cztery bomby, z których jedna nie wybuchła. Zniszczyło nam dziesięć wagonów, z czego jeden spłonął. Mieliliśmy dużo uszkodzeń i raniło dwóch ludzi³⁸.

W innych listach są wzmianki o stosowaniu przez armię niemiecką broni chemicznej (chloru) w maju 1915 r. Pisały o tym w swej korespondencji siostry miłosierdzia opiekujące się rannymi w grójeckim punkcie opatrunkowym. Relacjonowały, że nocą 19 maja (stary styl)/31 maja 1915 r. przywieziono z Warszawy 700, a dzień wcześniej 100 zatrutych gazami żołnierzy. W samej Warszawie miało przebywać 8 tys. zatrutych osób. Z powodu braku środków do walki ze skutkami zatrucia żołnierze umierali jeden za drugim³⁹. Podobnie sytuację naświetliła swemu mężowi lekarzowi, dr. W.W. Janowskiemu, inna sanitariuszka z tego samego punktu opatrunkowego. W liście opisała sposób użycia broni chemicznej przez armię niemiecką oraz objawy zatrucia, jakie mieli jej pacjenci⁴⁰.

O zatruciu gazami bojowymi wspominali też prości żołnierze, np. szer. Smirnow (z 22 Roty Nowogeorgijewskiej Artylerii Fortecznej) pisał do swego brata z 2 Kronsztadzkiego Pułku Artylerii Fortecznej o sytuacji w okolicach twierdzy Nowogeorgijewsk. Obok jego stanowisk miał stacjonować 21 Syberyjski Pułk Piechoty, z którego po ataku gazowym miało przeżyć tylko 20 osób. Prócz narzekania na niepewność i zaopatrzenie użalał się także na swych dowódców – „samyh Niemców” (osoby pochodzenia niemieckiego), przez których było tak źle⁴¹. Skargi na „niemiecki” skład dowództwa rosyjskiego, a szczególnie ich nadreprezentację wśród wyższych dowódców spotykano także wśród Rosjan zajmujących

³⁸ РГАВМФ, Ф. 1340, оп. 1, д. 763, Fragment listu B.M. Gawriłowa, felczera lub sanitariusza 123 wojskowego polowego pociągu sanitarnego, do Je.M. Kalinina z 1 Kronsztadzkiego Pułku Artylerii Fortecznej, 15.05.1915, Warszawa, Dworzec Piotrogradzki. л. 28. „В настоящее время наш поезд стоит в Варшаве. Пять раз мы ездили к Жирардову за ранеными и когда мы там стояли 9 мая, то германский аэроплан бросил в наш поезд четыре бомбы, из коих одна не разорвалась, у нас разбито было десять вагонов, причем один из них загорелся. Повреждений у нас было много и двух людей ранило”.

³⁹ *Ibidem*, List siostry miłosierdzia grójeckiego punktu opatrunkowego do Z.S. Obieźjaninowa w Nikołajewskim Morskim Szpitalu w Kronsztadzie, 20.05.1915, л. 47.

⁴⁰ *Ibidem*, List siostry miłosierdzia Janowskiej z grójeckiego punktu opatrunkowego do męża dr. W.W. Janowskiego, Nikołajewskij Prospekt dom 45/ kwatery 3 w Kronsztadzie, 20.05.1915 r., л. 46.

⁴¹ *Ibidem*, л. 176.

wysokie stanowiska służbowe w armii i przewijały się w wielu wspomnieniach z tego okresu⁴².

W listach pojawia się też często wiele szczegółów mówiących o sytuacji walczących stron na froncie, w późniejszym czasie przemilczanych lub zniekształconych. Mogło to być spowodowane nauczeniem się przez piszących żołnierzy sposobów obchodzenia obowiązujących przepisów cenzury i zachowania tajemnicy wojskowej.

Wśród listów poruszających polskie wątki część została napisana w języku polskim. W comiesięcznych raportach cenzorów wojskowych informowano przełożonych, że list przetłumaczono z polskiego na rosyjski. Zainteresowanie wojskowych cenzorów przeważnie wzbudzały te same wątki, co w listach Rosjan, czyli informacje o nazwach jednostek, ich obsadzie kadrowej, dyslokacji itp. W jednym z listów autor informował adresata (szer. B. Godlewskiego) o tworzeniu w Królestwie Polskim Legionu Puławskiego i o wrażeniu, jakie na nim zrobił widok polskiego żołnierza. Jednak uwagę cenzorów zwróciła informacja o miejscu, w którym oddział ten był formowany i gdzie miał być potem przeniesiony⁴³. Kontroli podlegała także korespondencja żołnierzy Legionu Puławskiego, jak np. list (z dn. 26 stycznia 1915 r.) żołnierza Jana do żołnierza J. Słomkowskiego w pułku artylerii w Kronsztadzie⁴⁴.

W listach pojawiały się również informacje o zniszczeniach w różnych polskich miastach. Niekiedy autorzy szczegółowo informowali swego interlokutora o miejscach i budynkach, zniszczonych przez bomby. Taki drobiazgowy opis został zawarty w liście mieszkańca Białegostoku do marynarza Zdanowicza, z dn. 7 kwietnia 1915 r., w którym autor relacjonował poranny nalot 10 niemieckich samolotów na miasto (z dn. 6 kwietnia). Zrzucono wówczas ok. 100 bomb, głównie na tereny kolejowe i centrum miasta oraz przylegające do nich ulice. Część bomb wznieciła pożary, które gaszono od rana do późnego wieczora. Autor wymienił nawet konkretne budynki (synagoga na Szkolnym Dworze) i domy, które uległy zniszczeniu (np. Raszkesa na ul. Lipowej, Berkowicza, Kaleckiego czy Bermiana na ul. Nikołajewskiej). Jedna z bomb spadła także na targowisko miejskie. Szacowano, że ok. 50 osób, wśród nich uczniowie i uczennice, ucierpiało w czasie tego bombardowania. Zdaniem autora mieszkańcy miasta przywykli już do niemieckich nalotów i do południa życie wróciło do normy⁴⁵.

Niektóre z fragmentów listów mogłyby wzbudzić mieszane uczucia czytających, jak np. ten opisujący jeden z epizodów z walk pod Łodzią, gdy oddziały rosyjskie ostrzelały z karabinów maszynowych oddających się do niemieckiej niewoli niedobitków jednego z pułków rosyjskich – 87 Nejszłockiego Pułku Piechoty:

⁴² Zob. В.П. Кравков, *op. cit.*, s. 66–67, 107. „Ознакомился сегодня со всеми штабными командующий [10] армией – Сиверс, начальник штаба – Одишелидзе, дежурный генерал – Эггерт, генерал-квартирмейстер – Будберг и заведующий этапно-хозяйственным отделом – генерал фон Таубе!! Ни одной русской фамилии!”

⁴³ РГАВМФ, Ф. 1340, оп. 1, д. 762, л. 184а.

⁴⁴ *Ibidem*, л. 175.

⁴⁵ *Ibidem*, л. 437–437v.

18 grudnia 1914 roku.

W ostatnich walkach pod Łodzią, Nejszłocki pułk był w całości rozбит. Pozostałych przy życiu dwustu ludzi oddało się do niewoli. Na polecenie dowódcy brygady, oddano do nich kilka salw z karabinów maszynowych, od których zginęli wszyscy, wraz z Niemcami⁴⁶.

Potwierdzenie takich wydarzeń nie zawsze można odnaleźć w innych źródłach. Przykładem tego jest dziennik działań bojowych wspomnianego 87 Nejszłockiego Pułku Piechoty za okres 10 października 1914 – 6 stycznia 1915 (daty w starym stylu), gdzie wzmianki o tym incydencie nie ma⁴⁷. Wypadki samowolnego oddania się do niewoli, jak wyżej opisany przypadek, najprawdopodobniej zamieszczano w oficjalnych statystykach jako „przepadło bez wieści, w niewoli”. To tłumaczyłoby tak wysoką liczbę strat, np. 22 DP (w jej skład wchodził 87 pp) w czasie walk pod Łodzią – 128 oficerów i 11 716 szeregowych. Z liczby tej przepadło bez wieści 30 oficerów i aż 9940 szeregowych⁴⁸.

Opisane wcześniej wydarzenie nie było odosobnione, a samowolne oddawanie się do niewoli przez żołnierzy rosyjskich miało miejsce już w pierwszych tygodniach wojny. Dowództwo rosyjskie traktowało ten czyn jednoznacznie jako dezercję. By przeciwdziałać szerzeniu się tego zjawiska i utrzymać dyscyplinę we własnych szeregach, w grudniu 1914 r. wydano odpowiednie rozporządzenia pozwalające na stosowanie na polu walki drastycznych środków, takich jak strzelanie w kierunku poddających się przeciwnikowi własnych żołnierzy. Szczególnie dotyczyło to przypadków, gdy poddawano się „na oczach wojska”. Swoista eskalacja tego zjawiska, oddawania się Rosjan do niewoli, miała miejsce jesienią 1915 r.⁴⁹ W oficjalnej, ale utajnionej korespondencji dowódcy rosyjskich pułków zgłaszali swym przełożonym ucieczki z pola walki swych żołnierzy – Żydów i Polaków. Mieli oni czynić to jeszcze przed rozpoczęciem działań bojowych i informować przeciwnika o zamiarach i przegrupowaniach oddziałów rosyjskich⁵⁰.

Dobrowolne oddawanie się do niewoli niemieckiej nie ominęło też oficerów. Żołnierze 32 Smoleńskiej Pieszej Drużyny (pospolitego ruszenia) – szer. S. Nowikow i szer. I. Iwanow pisali z frontu na rzece Rawce (ok. 45–50 km od Warszawy), że w Święto Zwiastowania (1915 r.) oficerowie z tejże drużyny (dowódca 4 rot, dowódca plutonu i praporszczyk) poszli w gości do Niemców i tam już zostali w niewoli⁵¹. Informacje o wzajemnych odwiedzinach żołnierzy walczących

⁴⁶ РГВИА, Ф. 2003, оп. 2, д. 703, Fragment listu О.А. Андрејева, żołnierza 2 parku 1 Dywizjonu Moździerzy, do brata z 2 Kronsztadzkiego Pułku Artylerii Fortecznej. „18 декабря 1914 года. В последних боях под Лодзью Нейшлотский полк был полностью разбит. Оставшиеся в живых двести человек сдались в плен, но по приказанию командира бригады, было дано по ним несколько пулеметных залпов, коими они все вместе с германцами были уничтожены”.

⁴⁷ *Ibidem*, Ф. 2701 (87-й пехотный Нейшлотский полк), оп. 1, д. 31.

⁴⁸ С.Г. Нелипович, *Лодзинская кампания 1914 года*, Москва 2019, с. 433.

⁴⁹ А.Б. Асташов, *op. cit.*, с. 458–468.

⁵⁰ Zob. РГВИА, Ф. 2003, оп. 2, д. 784, л. 137.

⁵¹ РГАВМФ, Ф. 1340, оп. 1, д. 763, л. 409, 411.

stron w czasie Świąt Wielkanocnych były przez wojskowych cenzorów starannie wykreślane⁵².

Duża liczba osób, które zaginęły lub przepadły bez wieści, spowodowała wydanie przez dowództwo rosyjskie obwieszczenia mówiącego, że po zakończeniu wojny wszyscy, którzy „dobrowolnie poddali się”, zostaną oddani pod sąd wojenny⁵³.

Równie często jak działania bojowe autorzy listów opisywali ciężkie położenie wojsk rosyjskich na froncie i swoją beznadziejną sytuację. Wspominano o zmęczeniu i znużeniu walkami i ciągłymi przemarszami⁵⁴. Napomykano również o braku żywności i zaopatrzenia. Okazuje się, że takie wzmianki, częste w listach z frontu, skrzętnie usuwano z kontrolowanej korespondencji⁵⁵. Informacje te mogły powodować szereg niepotrzebnych konsekwencji, przede wszystkim zaś spadek nastrojów w społeczeństwie.

Niektóre listy dotyczyły nietypowych incydentów, które mogły mieć miejsce w czasie walk w Królestwie Polskim. Jeden z nich ponoć wydarzył się w marcu 1915 r. w czasie obrony twierdzy Osowiec. Pisał o tym szer. R. Pietrukowicz (rota etapowa) swemu bratu S. Pietrukowiczowi (marynarz na krążowniku „Ruryk”):

Niemcy nacierali na naszą twierdzę Osowiec z trzech stron, uszkodzili dwa forty i twierdza była gotowa poddać się. Gdy przyjechał głównodowodzący, zarządził szablą komendanta, sam zaczął dowodzić i Niemcy, nie tylko zostali odparci, ale wzięto do niewoli dwa korpusy nieprzyjacielskie i 17 ciężkich dział⁵⁶.

Fragment tego listu znajduje się w dwóch archiwach – Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowo-Historycznym (RGWIA) w Moskwie oraz Rosyjskim Państwowym Archiwum Marynarki Wojennej (RGAWMF) w Petersburgu. Różnią się od siebie tylko jednym szczegółem – na egzemplarzu z tego drugiego archiwum na środku kartki są odręcznie napisana czerwoną kredką uwaga jednego z przełożonych, prawdopodobnie komendanta twierdzy Kronsztad: „Świetnie! I tak tworzy się historię” oraz parafa podpisu⁵⁷. Czy zdarzenie to miało rzeczywiście miejsce, trudno jednoznacznie stwierdzić. Nie wspominają o nim relacje i opracowania. Na pewno opisany incydent nie dotyczył dowódców

⁵² *Ibidem*, l. 410.

⁵³ С.Г. Нелипович, *Лодзинская кампания 1914 года...*, с. 150.

⁵⁴ Zob. РГАВМФ, Ф. 1340, оп. 1, д. 762, *passim*.

⁵⁵ Zob. *ibidem*, д. 763, л. 161; А.Б. Асташов, *op. cit.*, с. 458–466.

⁵⁶ РГВИА, Ф. 2003, оп. 2, д. 703, Fragment listu szer. R.P. Pietrukowicza z rotы etapowej do brata S.P. Pietrukowicza na krążowniku „Ruryk”, 11.03.1915. „Германцы наступили с трех сторон на нашу крепость Осовец, повредили два форта и крепость была уже готова сдать, как приехал Верховный Главнокомандующий, зарубил шашкою коменданта, начал сам командовать и немцы не только были отражены, но было взято в плен два неприятельских корпуса и 17 тяжелых орудий”.

⁵⁷ РГАВМФ, Ф. 1340, оп. 1, д. 762, л. 336а: „Здорово! Вот как пишется историю”.

tak wysokiego szczebla, a jeżeli miał on rzeczywiście miejsce, autor listu ubarwił go, „dodając coś od siebie”⁵⁸.

Bardzo często opisywano pojedyncze epizody walk, duże straty ponoszone przez armię rosyjską czy braki amunicji. Jeden z żołnierzy (szer. J. Wasiliew z 16 pp) pisał, że w styczniu 1915 r. przez trzy dni 16 pp atakował „na bagnety” niemieckie pozycje. Z 3 tys. żołnierzy zostało tylko 500. Pułk był rozbijany sześć razy i cały czas uzupełniany nowymi żołnierzami. Ostatnio dwiema partiami rekrutów – ok. 2500 osób. Z kadrowych oficerów pozostało tylko pięciu, w tym dowódca pułku, który odniósł rany w czasie walk⁵⁹. Równie duże straty były w innych pułkach, np. w 182 pp z jednej rotacji, liczącej na początku wojny 248 osób, w styczniu 1915 r. zostało 47 żołnierzy. Straty również uzupełniono i w chwili pisania listu rota liczyła już 212 osób⁶⁰. Informacje o stratach często zamieszczano w dziennikach działań bojowych jednostek, co pozwala zweryfikować informacje zawarte w ocenzurowanych listach. Wielkość strat ponoszonych przez obie walczące strony konfliktu można sprawdzić także w ostatnich badaniach naukowych⁶¹.

Żołnierze w listach pisanych do domu skarżyli się na kradzieże różnych przedmiotów i produktów spożywczych z przesyłanych paczek. Oskarżali o to żołnierzy nieliniowych, obsługujących tabory, którzy w czasie transportu mieli podmieniać zawartość paczek⁶². W listach żalono się też na surową cenzurę wojskową, co dotyczyło zarówno oficerów, jak i prostych żołnierzy oraz ich rodzin⁶³.

W niektórych wypisach z korespondencji znajdowały się urywki odnoszące się do rażących naruszeń dyscypliny i obyczajowości wśród rosyjskich oficerów i żołnierzy. Fragment listu, który zatrzymała cenzura wojskowa, dotyczył rozmowy autora z Żydem oraz różnicy traktowania Żydów przez Rosjan i Niemców. Inny zawierał opis skandalu obyczajowego, w którym brali udział oficerowie sztabu armii. Przyjechali oni wieczorem samochodem i w pomieszczeniach sztabu, koło kancelarii, pili całą noc alkohol. Z szablą w ręku zabierali alkohol w pobliskim sklepie, nie płacąc za niego. Cały następny dzień wałęsali się po okolicy, a jeden

⁵⁸ Zob. М.С. Свечников, В.Я. Буняковский, *Оборона крепости Осовец во время второй, 6½ месячной осады её*, Петроград 1917; А. Вар, *Твердза Осowiec. Zarys dziejów*, Białystok 1994, s. 46–59; S. Czerep, *Wielka operacja zimowa pierwszej wojny światowej. Działania na kierunku mazursko-augustowskim od 7 do 21 lutego 1915 roku*, Białystok 2011, s. 389–392.

⁵⁹ РГАВМФ, Ф. 1340, оп. 1, д. 762, л. 186.

⁶⁰ *Ibidem*, л. 205.

⁶¹ Zob. С.Г. Нелипович, *Русский фронт Первой мировой войны: потери сторон 1914*, Москва 2017. Autor w opraciu o bogate materiały źródłowe, w tym archiwalne przechowywane w Rosji, Austrii i Węgrzech, przedstawił straty ponoszone przez walczące strony na froncie wschodnim w 1914 r.

⁶² РГВИА, Ф. 2003, оп. 2, д. 703, Fragment listu М.Т. Twierdochlebowa żołnierza 5 rotacji 19. Kostromskiego Pułku Piechoty do D.P. Żukowa zamieszkałego w Kronsztadzie, na ulicy Soborowej, dom Gołubiewa, mieszkanie nr 55, 18.12.1914.

⁶³ *Ibidem*, Fragment listu żony do ppłk А.Г. Tjapugina z etapowego oddziału telegraficznego w Sztabie Armii.

chciał dostać się do pomieszczeń siostr (miłosierdzia). Prosiły go na kolanach, by zostawił je w spokoju. Z kolei oficerowie najęli żydowskich muzykantów, a następnie pobili ich oraz gospodarzy kwatery. Złapali ośmioletnią polską dziewczynkę i robili z nią „tajemnicze rzeczy”. Potem wywieźli ją samochodem i zostawili w polu. Po badaniach lekarskich stwierdzono u niej ślady gwałtu. Fragment listu kończył się słowami: „Co za drań, a mówią że z tej kompanii jest jeszcze cenzor armii Lecz [...]”⁶⁴.

Krytykowano także inne zachowania przełożonych. Jeden z sanitariuszy – S. Lebediew (Rosyjski Czerwony Krzyż) pisał w liście z 9 lipca 1915 r., że wśród płonących w okolicach Warszawy wsi, fabryk i wysadzanych w powietrze mostów stali załadowani na pociąg i czekali na sygnał odjazdu. W tym czasie oficerowie i przełożeni siedzieli w restauracjach w damskim towarzystwie. W ciągu dnia pili i jeździli samochodami, a nocami spędzali czas z siostrami (sanitariuszkami). Wódki i wina dostawali, ile chcieli, a spirytus otrzymywali nawet w beczkach. Beczułkę rozbijano i tłumaczono, że „przepadła w transporcie”. Nie istniał taki oddział Czerwonego Krzyża, w którym nie byłoby „wesolego domu”. Na to wszystko, zdaniem autora, miały iść pieniądze przeznaczone na działalność Czerwonego Krzyża⁶⁵.

W korespondencji z frontu znajdują się opisy wydarzeń znanych z innych źródeł. Przykładem tego może być atak niemieckiego oddziału (ok. 40 osób) na sztab Izmajłowskiego Pułku Gwardii 17 lutego 1915 r. (nowy styl) w okolicach Kolna. W wyniku ostrzału dowódca pułku został trafiony w lewą rękę (amputowano mu ją), a w prawej został tylko jeden palec. W sztabie tym przebywał także wielki książę Konstanty Konstantynowicz, któremu życie uratowali podwładni, rzuciwszy go na podłogę. O incydencie tym pisał też gen. Knox, a jego relacja różni się tylko drobnymi szczegółami od tej, która była w ocenzonego liście⁶⁶.

Cenzurze wojskowej poddawano także, jak już wspomniano, listy oficerów i ich rodzin. Przykładem może być korespondencja żony do ppłk. D.O. Maleckiego (Dominik Osipowicz Malecki?), która relacjonowała mężowi wypadki w Wilnie w lipcu 1915 r. Co ciekawe, list ten w oryginale został napisany w języku polskim. Żona donosiła, że Wilno jest bardzo ożywione i wszyscy oczekują na przyjsię Niemców. Wszystkich mężczyzn w wieku 18–50 lat biorą do kopania okopów. Wzięto ludzi z banków, teatrów, stróży, rzeźników i furmanów⁶⁷.

W listach można było znaleźć niekiedy zgoła kuriozalne pytania. Po rewolucji lutowej w 1917 r. i zmianach, jakie zaszły w armii i Rosji, w jednym z listów, które

⁶⁴ *Ibidem*, Fragment listu podpisanego „Władimir” z armii czynnej, kontroler Korpusu Grenadierów do Aleksandry Wasiljewny Karpowicz, 24.11.1914 r., Moskwa, Bolszoi Tiszinskij Pierieufok 5, mieszkanie 10.

⁶⁵ РГАБМФ, Ф. 1340, оп. 1, д. 763, л. 147.

⁶⁶ *Ibidem*, д. 762, л. 236–236v, Fragment listu oficera 1 baterii artylerii/dywizjonu artylerii strzelców gwardii do płk Stiepanowa z Zarządu Brygady Artylerii w twierdzy Kronsztad, 9.02.1915; A. Хокс, *op. cit.*, c. 225–226.

⁶⁷ РГАБМФ, Ф. 1340, оп. 1, д. 763, л. 170.

trafiły na front, włościanin prosił swego syna (żołnierza) o radę, który z okolicznych majątków ziemiańskich mogliby sobie wziąć⁶⁸.

Cenzura wojskowa miała wpływ na kształtowanie w społeczeństwie swoistego „ducha bojowego”. Surowo cenzurując doniesienia prasowe, winna przeciwdziałać przedostawaniu się do szerokich kręgów opinii publicznej informacji o znaczeniu wojskowym. Miało to przede wszystkim przeszkodzić zbieraniu danych przez przeciwników oraz ich wykorzystaniu do działań wojennych. Przy opisach działań wojennych, informujących społeczeństwo o trwających walkach, zalecano, by relacje drukować z tygodniowym opóźnieniem. Dopuszczano także wskazanie miejscowości, gdzie toczyły się walki⁶⁹. Takie podejście do sprawy zachowania tajemnicy wojskowej prowadziło do powstawania wielu pogłosek dotyczących wojny, jak np. strat poniesionych przez armię rosyjską w czasie walk nad jeziorami mazurskimi. Informowano o znikomych stratach własnych, a dużych szkodach przeciwnika. Zachowywanie tajemnicy wojskowej prowadziło nawet do całkowitej nieczytelności przekazywanych informacji, np. mówiącej o ataku n. pułku na pozycje pod miejscowością n., w czasie której wyróżnił się oddział pod dowództwem kpt. N.

Nie sposób nie zauważyć, że działalność cenzury wojskowej odgrywała dużą rolę w działaniach propagandowych. Ingerencje w drukowane wiadomości z frontu, prócz wspomnianych wyżej utajnień, potrafiły przedstawić opisywane wydarzenia w odmiennym świetle, niż to miało miejsce w rzeczywistości⁷⁰. Przykładem tego jest m.in. opis walk XX Korpusu Armijnego w lasach augustowskich w lutym 1915 r. W prasie („Nowyje Wriemja”) pisano o heroicznych walkach oddziałów rosyjskich, natomiast uczestnicy tych wydarzeń (plk Władimir von Drejer) wspominali o zamieszaniu, złym dowodzeniu, braku współdziałania między oddziałami, a nawet tchórzostwie⁷¹. Podobnie przedstawiano walki pod Ciechanowem i Przasnyszem (lipiec 1915), gdzie oddziały rosyjskie wycofywały się na „z góry upatrzone pozycje”⁷².

Niektóre wydarzenia tracąc swe wojskowe znaczenie lub dezaktualizując się, zyskiwały możliwość opisanie ich w prasie. Sytuacje takie miały miejsce w 1915 i 1916 r., kiedy to pozwolono ukazywać działania wojenne z początku wojny. W końcu uznano, że półroczny okres od opisywanych wydarzeń był wystarczający i nie powinny przynosić szkody państwu. Ustalono jednak normy ilościowe, szczególnie w opisywaniu czynów bohaterskich, których mogło przypadać 2–3 (epizody) na dywizję. Ich opisy, zatwierdzone przez przełożonych, były przesyłane do „Stawki” (Kwatery Głównej) na ręce generała-kwaternistrza – gen. Daniłowa⁷³.

⁶⁸ В.П. Кравков, *op. cit.*, s. 316.

⁶⁹ И.В. Алфёрова, В.Ф. Блохин, *op. cit.*, s. 63–84; Д.Г. Гужва, *op. cit.*, s. 524–527.

⁷⁰ А.Б. Асташов, *op. cit.*, s. 558–560.

⁷¹ В.П. Кравков, *op. cit.*, s. 132.

⁷² *Ibidem*, s. 157.

⁷³ И.В. Алфёрова, В.Ф. Блохин, *op. cit.*, s. 71–73.

Oddziały cenzury wojskowej, dopuszczające do druku doniesienia z frontu, miały także stworzyć i odpowiednio kształtować obraz bohatera w opinii publicznej. W meldunkach składanych sztabom armii (frontów) wymieniano wyróżniających się odwagą oficerów i żołnierzy, a spośród nich typowano osoby, które mogłyby stać się bohaterami narodowymi, jak np. lotnik Piotr Nikołajewicz Niestierow czy kozak Kuźma Kriuczokow. Powodowało to specjalne podejście wojskowych cenzorów do opisywanych bohaterów i ich czynów. Starano się, by opisy te przemawiały do wyobraźni, ukazywały czyhające niebezpieczeństwa oraz bohaterstwo walczących żołnierzy. Mimo sugestii prasy i niektórych cenzorów, by podawać nazwiska bohaterów walk, nie zawsze udało się to zrealizować. Duża część walczących żołnierzy nagradzanych za odwagę na polu walki nadal nie była w prasie wymieniana z nazwiska. Środowisko literatów (Nikołaj Borysowicz Jemielianow) twierdziło, że cenzorzy wojskowi powinni dbać nie tylko o zachowanie tajemnicy wojskowej, ale też wnieść swój wkład w budowanie i umacnianie ducha narodu. W ówczesnym kształcie cenzura wojskowa zamiast podtrzymywania ducha w narodzie, tłumiła go. Mimo to jednak udało się stworzyć typ bohatera wojennego, który przeniknął do wyobraźni społeczeństwa. Nie stał się on jednak bohaterem wyobraźni narodowej, co było spowodowane sposobem działania cenzury wojskowej, która pozbawiała swej indywidualności żołnierskie czyny na polu walki⁷⁴.

Swoiste źródło informacji dla żołnierzy przebywających na froncie stanowiły czasopisma drukowane w sztabach frontów, np. „Армейский вестник”, „Наш вестник” czy „Вестник Кавказской Армии”. Ukazywały się one nawet kilka razy w tygodniu i liczyły 4–6 kartek. Składały się z części oficjalnej (informacje dowództwa, działania wojenne itp.) i nieoficjalnej (krótkie opowiadania, listy itp.). Gazety te redagowały oddziały cenzury wojskowej przy sztabach frontów, co odbijało się też na treści tejsze prasy⁷⁵.

Przy Piotrogrodzkim Komitecie ds. Druku działała cenzura wojskowa, której zadaniem było opiniowanie nadsyłanych tekstów przed ich ewentualnych drukiem. Brano pod uwagę obecność we wspomnianych tekstach treści wojskowych lub mogących mieć wpływ na obronność państwa. Komitet ten uczestniczył też w tworzeniu odpowiednich nastrojów w społeczeństwie rosyjskim⁷⁶. Przykładem tego może być wymiana korespondencji w sprawie podania do prasy informacji o wizycie angielskich marynarzy w Moskwie. Miasto przyjęło ich gorąco, co władze, zainteresowane jak najlepszymi kontaktami z Anglią, zaleciły opisać w prasie. Cenzura wojskowa wyraziła zgodę na zamieszczenie tej informacji, jednak bez podawania szczegółów – stopni wojskowych, nazwisk i nazw okrętów⁷⁷.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 69–70, 74–75.

⁷⁵ W pisowni oryginalnej: „Армейский вестник”, „Наш вестник”, „Вестник Кавказской армии”. A.Б. Асташов, *op. cit.*, s. 561–563.

⁷⁶ И.В. Алфёрова, В.Ф. Блохин, *op. cit.*, s. 72.

⁷⁷ РГАВМФ, Ф. 418, оп. 1, д. 5580, Korespondencja o działalności komisji cenzury marynarki wojennej i ich kontaktach z cenzurą wojskową.

Wspomniana komórka cenzury wojskowej opiniowała i gromadziła także teksty prasowe o nastrojach panujących wśród mniejszości narodowych w Rosji, np. Polaków⁷⁸. Wśród tekstów, które trafiały do cenzury wojskowej, Komitetu ds. Druku, znajdowały się również takie, które poruszały kwestię polską. Jednym z nich była broszura Józefa Żerbiłły-Łabuńskiego, pt. *Polska historyczna. II Korona i Litwa*. Ta mała książeczka, licząca zaledwie 29 kartek, nie znalazła akceptacji cenzorów i 8 listopada 1914 r. otrzymała adnotację „zakazuje się druku”. W treści podkreślono wszelkie nieprzychylne Rosji sformułowania⁷⁹. Samą broszurę wydrukowano w Warszawie w 1915 r., prawdopodobnie po wycofaniu się Rosjan z Królestwa Polskiego⁸⁰.

Podobnie pozwolenia na druk nie otrzymywały relacje z walk toczonych przez armię rosyjską w 1914 r., które były zbyt szczegółowe, zwłaszcza w opisie strat, lub zawierały informacje ważne ze względów militarnych⁸¹.

Zmiany w pracy cenzury zaszły w marcu 1917 r., kiedy to Rząd Tymczasowy zniósł cenzurę polityczną. Zabraniano jednak prasie nawoływania do zakończenia wojny czy szerzenia idei pacyfistycznych. Mimo to cenzura wojskowa nadal miała prawo nie dopuszczać do druku informacji, które mogły być wykorzystane przez przeciwnika. Określono to w specjalnie wydanym dokumencie, bogatszym w zalecenia niż wcześniejsze wytyczne z początku wojny⁸².

Cenzorzy wojskowi mieli dużą, choć nie bezpośrednią władzę nad informacjami napływającymi z frontu i do niego docierającymi. Wydawałoby się, że byli prawie bezkarni, jednak życie pokazywało, że oni też popełniali pomyłki, a nawet karano ich za nie. Przykładem takiego cenzorskiego niedopatrzania była sprawa nekrologu, zmarłego w 1915 r., kontradm. Leonida Fiodorowicza Dobrotworskiego, w którym zamieszczono krytykę rosyjskiego resortu morskiego, związaną ze złym wykorzystaniem okrętów podwodnych. W stosunku do wojskowego cenzora – kpt. II rangi Michaiła Josifowicza Dunin-Barkowskiego⁸³, który dopuścił do druku ten nekrolog, przeprowadzono postępowanie wyjaśniające⁸⁴.

Zdarzały się też przypadki, że za przekroczenie swych uprawnień cenzor wojskowy mógł być zdjęty z zajmowanego stanowiska. Sytuacja taka miała miejsce

⁷⁸ Российский Государственный Исторический Архив – Санкт-Петербург (dalej: РГИА), Ф. 778 (Военная цензура при Петроградском Комитете по делам печати), оп. 1, д. 17, 181.

⁷⁹ Zob. *ibidem*, д. 37.

⁸⁰ Zob. A. Jopek, *Łabuński Józef*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 18, z. 2, Wrocław 1973, s. 176–177.

⁸¹ РГИА, Ф. 778, оп. 1, д. 28.

⁸² И.В. Алфёрова, В.Ф. Блохин, *op. cit.*, s. 78; Д.Г. Гужва, *op. cit.*, s. 528–529; П.В. Батулин, *Перечни военной цензуры...*, s. 156–157; *Архив новейшей истории России, Журналы заседаний Временного правительства: Март–октябрь 1917 года*, т. 3: *Июль–август 1917 года*, ред. тома Б.Ф. Додонов, сост. Е.Д. Гринько, Москва 2004, s. 98, 188–189.

⁸³ *Список личного состава судов флота, строевых и административных учреждений морского ведомства. Издание Статистического отделения Главного Морского Штаба, Июльское 1913 года*, С.-Петербург 1913, с. 122.

⁸⁴ РГАВМФ, Ф. 418, оп. 1, д. 5581, л. 77.

po wybuchu I wojny światowej, kiedy to cenzor wojskowy kpt. II rangi baron Lew Ernestowicz von der Osten-Sacken⁸⁵, ingerując w tekst artykułu *U sąsiadów*, naruszył swe uprawnienia. W postępowaniu wyjaśniającym stwierdzono, że wspomniany kapitan winien cenzurować tylko kwestie dotyczące spraw morskich, sam tekst zaś nie powinien wcale do niego trafić. Za naruszenie przepisów został zdjęty ze stanowiska cenzora wojskowego, a na jego miejsce wyznaczono innego oficera⁸⁶.

* * *

Rosyjską cenzurę wojskową powoływano do życia w przypadku wybuchu wojny, analogicznie dla wszystkich państw biorących udział w I wojnie światowej. Również zadania przed nią stawiane były te same, a jej działania obejmowały szeroko rozumianą kontrolę informacji wychodzących z frontu i docierających do niego. W kręgu zainteresowań cenzury wojskowej znajdowały się, przede wszystkim, informacje o znaczeniu militarnym, wpływające na obronność państwa lub przebieg działań bojowych. Odpowiednio wczesne wychwycenie wspomnianych treści miało przeciwdziałać wykorzystaniu tych danych do celów szpiegowskich.

Różnorodność kontrolowanego materiału (głównie korespondencji) umożliwiała poznanie nastrojów panujących w szeregach armii rosyjskiej, do czego dowództwo przywiązywało olbrzymią wagę, a co było też widoczne w comiesięcznych raportach. Obieg określonych (ocenzurowanych) informacji znajdował także zastosowanie w kształtowaniu nastrojów społecznych. Informacje te miały również duże znaczenie propagandowe.

Zbiory raportów cenzury wojskowej wraz fragmentami ocenzurowanych listów są kopalnią wiedzy na temat atmosfery panującej w armii, morale żołnierzy oraz nastrojów i sytuacji społeczeństwa dotkniętego przez wojnę. W wielu wypadkach pozwalają na weryfikację oficjalnych doniesień z pola walki czy ze strefy przyfrontowej. Dotyczyło to często wydarzeń, które mogły wpłynąć negatywnie, by nie rzec szkodliwie, na działania propagandowe państwa. Przy tak dużym zakresie kontroli cenzorskiej i różnorodności tematów poruszanych przez autorów listów, a także doniesień prasowych oczywiste jest wystąpienie wątków polskich. Działalność wojskowej cenzury druku w Piotrogradzie pokazuje natomiast nastawienie władz rosyjskich do sprawy polskiej podczas konfliktu.

Dla polskich badaczy materiały rosyjskiej cenzury wojskowej wnoszą wiele nowych informacji, które pozwalają doprecyzować znane wcześniej epizody wojenne. Wzbogacają także naszą wiedzę o konflikcie, który wywarł olbrzymi wpływ na kształt Europy na wiele następnych lat i który słusznie nazywany był Wielką Wojną.

⁸⁵ Список личного состава судов флота, строевых..., с. 116.

⁸⁶ РГАВМФ, Ф. 418, оп. 1, д. 5581, л. 20.

Operation of Russian Military Censorship during the First World War

Abstract

The Russian military censorship was an institution set up in the event of the outbreak of war, as was the case in other states. Also, the tasks set before it were the same as in other countries. Its activities included wide-ranging control of information coming from the front and reaching it. All information of military importance was intercepted, which was to prevent its use for espionage purposes. Censorship activities took place in two main areas of control: (1) soldiers' correspondence, and (2) printed texts, including the press. The topics brought up in the letters written by and to soldiers was very broad, ranging from descriptions of combat operations and the dislocation of troops, through all types of problems (supply, equipment, uniforms, etc.), to descriptions of mutual relations between soldiers and the army's relations with the people. One can also find some Polish matters among the many themes raised by the authors of letters and press articles.

Letters controlled by military censorship make it possible to verify many official reports from the battlefield. This often happened in the case of events that could have had a negative, not to say harmful, impact on the propaganda activities of the state. The fragments intercepted and quoted in the reports shed additional light on many already known war episodes. They enable us to show the variety of relations between the Polish society and soldiers of the fighting armies.

Деятельность российской военной цензуры во время Первой мировой войны

Аннотация

Российская военная цензура была учреждением, создававшимся в случае начала войны, что было характерным и для других государств. Кроме того, задачи, стоявшие перед ней, были такими же, как и в других странах. Ее деятельность включала широко понимаемый контроль информации, поступающей с фронта и проникающей на него. Вся информация военного значения перехватывалась, что должно было предотвратить ее использование в шпионских целях. Деятельность цензуры осуществлялась в двух основных сферах контроля: солдатская переписка и печатные издания, и пресса. Тематика, затрагиваемая в письмах, была очень широкой – от описания боевых действий и дислокации войск, всевозможных проблем (со снабжением, снаряжением, обмундированием и т.д.) до описания взаимоотношений между солдатами, а также отношений армии с обществом. Среди множества тем, затрагиваемых авторами писем и статей в прессе, можно найти и польские мотивы.

Письма, проверенные военной цензурой, позволяют проверить подлинность многих официальных сообщений с поля боя. Это часто касается событий, которые могли оказать негативное, если не сказать вредное, влияние на пропагандистскую деятельность государства. Перехваченные и приведенные в отчетах фрагменты уточняют многие уже известные эпизоды войны. Они позволяют показать разнообразие отношений между польским обществом и солдатами сражающихся друг с другом армий.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Архив внешней политики Российской Империи – Москва
 Российский Государственный Архив Военно-Морского Флота – Санкт-Петербург
 Российский Государственный Военно-Исторический Архив – Москва
 Российский Государственный Исторический Архив – Санкт-Петербург

Źródła drukowane

Временное положение о военной цензуре, [b.m.d.w.].
Правила и указания для военных цензоров при просмотре телеграфной корреспонденции в Петроградской военной цензуре, [b.m.d.w.].

Opracowania

- Borodziej W., Górny M., *Nasza wojna*, t. 1: *Imperia 1912–1916*, Warszawa 2014.
 Czerep S., *Wielka operacja zimowa pierwszej wojny światowej. Działania na kierunku mazursko-augustowskim od 7 do 21 lutego 1915 roku*, Białystok 2011.
 Demm E., *Censorship and Propaganda in World War I. A Comprehensive History*, London–New York–Oxford–New Delhi–Sydney 2019.
 Fuller W.C., *Prawdziwy koniec carskiej Rosji. Szpiegomania i zmierzch imperium*, tłum. M. Kittel, Warszawa 2008.
 Jopek A., *Łabuński Józef*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 18, z. 2, Wrocław 1973, s. 176–177.
 Nelson R.L., *Soldier Newspapers: A Useful Source in the Social and Cultural History of the First World War and Beyond*, „War in History” 17 (2010), no. 2, s. 167–191.
 Wap A., *Twierdza Osowiec. Zarys dziejów*, Białystok 1994.
Wielka Wojna w polskiej korespondencji zatrzymanej przez cenzurę austro-węgierską. Materiały polskich grup cenzury z lat 1914–1918, t. 1–5, Warszawa 2018.
- Алфёрова И.В., Блохин В.Ф., „Гасильник народного духа”: цензурные ограничения в освещении героизма фронтовиков во время первой мировой войны, „Новый Исторический Вестник” (2017), № 3 (53), с. 63–84.
 Асташов А.Б., *Русский фронт в 1914 – начале 1917 года. Военный опыт и современность*, Москва 2014.
 Асташов А.Б., Симмонс П.А., *Письма с войны, 1914–1917*, Москва 2015.
 Батулин П.В., *Военная цензура в период первой мировой войны и революции 1917–1918 гг.: проблема сущности и преемственности*, „Проблемы истории, филологии, культуры” (2006), № 16/3, с. 141–155.
 Батулин П.В., *Перечни военной цензуры 1912–1923 гг.*, „Ленинградский юридический журнал” (2012), № 4, с. 152–165.
 Блохин В.Ф., *Военная цензура Минского военного округа и начало Первой мировой войны*, „Новый Исторический Вестник” (2019), № 3 (61), с. 29–43.
Boi na Bzurze i Rawce (ноябрь 1914 – январь 1915 года). Перлюстрированные письма, воспоминания, фронтовые корреспонденции, ред. Н.Д. Постников, Москва 2018.
 Гольдин С., *Русская армия и евреи 1914–1917*, Москва 2018.

- Гужва Д.Г., *Военная цензура русской периодической печати в годы Первой мировой войны*, в: *Русская публицистика и периодика эпохи Первой мировой войны политика и поэтика. Исследования и материалы*, Москва 2013.
- Измозик В.С., *Служба перлюстрации в российской армии в XIX – начало XX века*, „Ленинградский юридический журнал” (2012), № 4, с. 184–193.
- Измозик В.С., *Черные кабинеты. История российской перлюстрации XVIII – начало XX века*, Москва 2015.
- Кирмель Н.С., *Спецслужбы России в Первой мировой войне 1914–1918 годов*, Москва 2018.
- Кравков В.П., *Великая война без ретуши. Записки корпусного врача*, Москва 2014.
- Лемке М.К., *250 дней в царской ставке 1914–1916*, т. 1–2, Минск 2003.
- Нелипович С.Г., *Лодзинская кампания 1914 года*, Москва 2019.
- Нелипович С.Г., *Русский фронт Первой мировой войны: потери сторон 1914*, Москва 2017.
- Нокс А., *Вместе с Русской Армией. Дневник военного атташе. 1914–1917*, Москва 2014.
- Свечников М.С., Буняковский В.Я., *Оборона крепости Осовец во время второй, 6½ месячной осады её*, Петроград 1917.
- Снесарев А., *Письма с фронта 1914–1917*, Москва 2012.
- Список личного состава судов флота, строевых и административных учреждений морского ведомства. Издание Статистического отделения Главного Морского Штаба, Июльское 1913 года*, С.-Петербург 1913.

Mariusz Kulik, dr hab., pracownik Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie. Badacz dziejów Polaków w Rosji w XIX i na początku XX w. oraz relacji polsko-rosyjskich w tymże okresie (mb.kulik@interia.pl).

Mariusz Kulik, PhD with habilitation, employee of the Tadeusz Manteuffel Institute of History of the Polish Academy of Sciences, Warsaw; interested in the history of Poles in Russia in the 19th and early 20th century and Polish-Russian relations in that period (mb.kulik@interia.pl).